

І С Т О Р І Я

Володимир ПЕРЕРВА

ВІДКРИТТЯ ЦЕРКОВНО-ПАРАФІЯЛЬНИХ ШКІЛ У КИЇВСЬКІЙ ЄПАРХІЇ (СЕРЕДИНА ХІХ СТ.)

Процес запровадження масової шкільної освіти в Київській єпархії, що розглядається в даній статті, був досить суперечливим. Парафіяльна школа використовувалася державою для русифікації населення. Але освіта все-таки почала давати селянам і міським жителям елементарні освітні навички, необхідні у щоденному житті. Крім того, вона несла в собі християнські і загальнолюдські цінності.

Одним із найважливіших виявів сучасного духовного відродження в Україні є зближення освітнього процесу та християнських цінностей. У багатьох школах та інших навчальних закладах (особливо в західному регіоні) вже кілька років практикується вивчення основ християнського віровчення. З іншого боку, при українських храмах зростає популярність недільних шкіл, у яких поруч із традиційним Законом Божим викладаються і деякі світські дисципліни – природознавство, історія, іноземні мови. У цих умовах зростає інтерес до розвитку церковно-парафіяльної освіти в минулому України. Цей процес був перерваний десятиліттями радянської влади і тепер потребує якісно нового осмислення в багатьох аспектах.

Виникнення, поширення та стан церковно-парафіяльної освіти належить до маловивчених проблем. Оскільки ініціювалася вона не державою, а навпаки, певний час нею гальмувалася, то наукова розробка подібної тематики в Російській імперії не заохочувалася. Серед тогочасних видань відносно ґрунтовністю висвітлення даної проблеми відзначається лише праця Ф.Благовидова [1]. Однак вона присвячена, в основному, стану справ у великоросійських губерніях і написана з точки зору великодержавного шовінізму. Невеликі за

обсягом статті, які часом з'являлись у “Київських єпархіальних відомостях” також не з'ясовували всіх аспектів розвитку церковно-парафіяльної освіти, оскільки обмежувалися літописною констатацією фактів [2, 3]. Наведена в них інформація, безперечно, має свою історичну цінність, але й вона не подає глибинного аналізу подій. В офіційному єпархіальному органі автори не могли, ясна річ, повідомити про закулісні важелі освітнього процесу – боротьбу духовництва з державними структурами за вплив на школи, напрямок політичного впливу держави на навчально-виховний процес тощо. Побіжно піднімає цю завісу професор А. Загоровський. Цінність його дослідження полягає у використанні деяких архівних матеріалів. Проте фрагментарне їх залучення зводиться нанівець пропагандистським характером праці, у якій автор завзято агітує за міністерські школи, очорнюючи церковно-парафіяльні [3].

Праця протоієрея П. Лебедищева характеризується незначним нашаруванням амбіційності. У ній він відстоює переваги парафіяльної освіти, детально розповідаючи про заснування перших шкіл такого типу в Київській єпархії [7]. Безумовно, не була ця проблема об'єктивно розглянута і в радянські роки, коли про школи, засновані духовництвом, дослідники мали змогу згадувати лише побіжно і тільки в негативному ракурсі.

Саме тому гостро постає необхідність детального аналізу подій, пов'язаних із виникненням та поширенням масової церковно-парафіяльної освіти, зачинателем якої стала Київська єпархія середини ХІХ ст. Для здійснення такого дослідження існує чимала джерельна база, значна частина якої ще не вивчена істориками. Збереглося чимало звітів про стан церковно-парафіяльної освіти в різний час, які потребують ретельної аналітичної обробки. В архівних фондах уміщене і численне листування різних посадових осіб щодо тих чи інших питань освітнього процесу в населених пунктах єпархії. Серед великої кількості документів епістолярного жанру слід відзначити таємне листування київського митрополита з різними державними установами та благочинними єпархії щодо початкового стану існування церковно-парафіяльних шкіл на Київщині. Ці матеріали подають інформацію про істинні наміри державного апарату Російської імперії щодо освіти підданих. Цікавим джерелом є

також різноманітні прохання та пропозиції священників єпархіальним органам управління, які змальовують картину тогочасного життя у школах губернії. Недоліком документальної бази є надзвичайна її розпорошеність по різних фондах кількох архівів. Залучення в науковий обіг цих документальних свідчень потребує чимало зусиль і часу, але саме вони можуть стати надійним фундаментом у справі дослідження стану церковно-парафіяльної освіти того часу. Важливість використання архівних матеріалів посилюється ще й тим, що всі вищезазвані і подібні їм за змістом праці спираються в основному на спогади священників-літописців. Ця обставина, ясна річ, зумовлює неповне висвітлення подій і певні суб'єктивні напорування.

Світська влада в Російській імперії мало дбала про розвиток початкової освіти в державі. Перевага надавалася не планомірній підготовці кваліфікованих учителів, а використанню безкоштовної праці духівництва. Саме з цією метою в основу освітньої системи було покладено парафіяльні училища.

Вони засновувалися по містах і дуже рідко – в селах. Царський указ від 31 січня 1805 р. про відкриття сільських парафіяльних училищ майже не виконувався [27, 1]. Пізніше він неодноразово дублювався, але позитивних зрушень не спостерігалось – обтяжені працею кріпаки розцінювали навчання як ще одну панщину і всіляко його уникали. У 1841 р. були відкриті школи для державних селян, які також довго не проіснували, незважаючи на те, що священники перебували під суворим наглядом чиновників з Управління державного майна [19, 49].

Найголовнішими причинами цього явища рапорти духовних правлінь називали нестачу приміщень і палива, небажання парафіян віддавати своїх дітей до школи і т.п. [20, 3]. Це і не дивно – освіті на початку важко обійтися без державної підтримки. Та й умови життя були настільки складними, що і в державних селах люди вважали за краще використовувати своїх дітей на господарських роботах, а не віддавати їх до школи, про що також ішлося у донесеннях благочинних і духовних правлінь. “Наші діди і батьки життя прожили без освіти, то й наші діти проживуть” – скорялися своїй долі селяни [20, 4].

Унаслідок цих обставин у Київській єпархії спостерігалася досить сумна картина церковно-парафіяльної освіти. На 1854 р. в Уманському повіті було 6 парафіяльних шкіл, в Радомишльському – 2, в Канівському – жодної. Не кращим було становище і в інших місцевостях [21, 26-51]. Крім того, часто такі школи існували лише на папері. Парафіяльні священики або дякони, знаючи ставлення селян до школи, також не бажали завдавати собі додаткових клопотів і знаходили вихід із ситуації. Вони збирали сільських дітей, складали список, який був необхідний для звітності перед духовною консисторією, і, пояснивши учням те, що їм треба було вивчити з молитовника, відпускали. Наступне заняття відбувалося через кілька місяців і проходило у формі перевірки знання найважливіших молитов. Такі “школи”, формально існуючи кілька років, як правило, зникали. Краще була поставлена шкільна справа у військових поселеннях. Наприклад, у двох київських військово-поселенських округах того ж таки 1854 р. налічувалося 27 шкіл [21, 50-51].

Бурхлива епоха 60-х років XIX ст. спричинила кардинальні реформи в усіх галузях державного життя Російської імперії. Добре розуміли в Петербурзі і те, що освіта не може надалі перебувати в такому жалюгідному стані. Але вона, на думку чиновників, мала обов'язково бути під юрисдикцією церкви. Місцева світська влада в особі губернатора О.Васильчикова хибний напрямок світської освіти на Київщині вбачала в тому, що тут учителями були “особи, не підготовлені до цього звання, і в основному поляки з місцевої шляхти” [30; 102]. І цій загрозі, на думку губернатора, можна протиставити лише православне духівництво. Тобто, рушієм освітнього процесу стала не так очевидна потреба в навчальних закладах, як необхідність протидії польському впливу, що на Київщині залишався ще досить відчутним. Але митрополит Ісидор, не вникаючи в політичні тонкощі, швидко відгукнувся на таємну пропозицію О.Васильчикова і видав у кінці серпня 1859 р. розпорядження духівництву єпархії, у якому говорилося, щоб “у всіх містах і селах, де немає шкіл, вони були відкриті у будинках священиків, якщо не буде інших приміщень [30, 104].

Але поки князь Васильчиков очікував офіційного дозволу зі столиці, школи вже почали відкриватися. Поштовх до масової і

постійної шкільної освіти було дано в Білій Церкві місцевим священиком П.Г. Лебединцевим, який вже до цієї події був знаменитим на всю єпархію після "Київської козащини" 1855 р. Задум заснувати парафіяльну школу він виношував уже давно і розпорядження митрополита стало вчасним формальним підґрунтям. Біла Церква в той час була маєтком графів Браницьких. П.Лебединцев мав у них величезний авторитет, який максимально використав для блага шкільної справи. Слід зазначити, що в українських єпархіях Правобережжя церква не мала таких щедрих пожертвувань дворян і купців-меценатів, як у великоросійських губерніях, оскільки перші тут були в основному поляками, а другі – євреями, що визначало їхнє ставлення до православ'я. Тому П.Лебединцев змушений був виходити з наявних можливостей. За сприяння графів були влаштовані збори селян, на яких вони погодилися додавати по 20 копійок на кожному відрі горілки, яка відпускалася для них контрою шинку, що за підрахунками Лебединцева мало складати до 500 карбованців на рік [7, 392]. Саме ці гроші мали йти на утримання школи. Можливо, з стичної точки зору це був не найкращий вид доходу, але, тим не менше, у зв'язку з матеріальною скрутою Лебединцев мав і послідовників у єпархії [16, 1-2]. Розуміючи, що ці гроші з'являться не скоро, священик вирішив не чекати успіхів шинкової комерції, а вдатися до ефективніших заходів. Користуючись своїми зв'язками, Лебединцев зумів відшукати оригінальний шлях розв'язання проблеми. Він скликав бенкет для білоцерківської шляхти, на якому польські пани-католики робили досить щедрі пожертвування на заснування школи для своїх православних хлопів. Звичайно, знайшлося і чимало недоброзичливців. Перед самим бенкетом вдав із себе хворого перший скрипаль, потім кудись зникли ноти.

У справу втрутився становий пристав, який поставив музику перед вибором: або той буде грати і отримає додатково 10 карбованців, або його відшмагають у поліцейській дільниці. Все одразу стало на свої місця, і Лебединцев за вечір зібрав 150 крб. сріблом.

Першу школу в Білій Церкві було відкрито восени 1859 р. при гімназії, де Лебединцев був законовчителем. Це дало пізніше змогу прихильникам державної, а не парафіяльної освіти писати,

що перші школи були відкриті вчителями гімназії. Це викликало справедливе обурення білоцерківського священника.

Кількість дітей у школі швидко зростала і тому відповідно 15 та 17 грудня під його керівництвом відкриваються ще дві школи в парафіях передмість – на Заріччі та в урочищі Роток. Пізніше Лебединцев з величезними труднощами виклопотав під школу ще й порожній будинок біля панської економії в передмісті Олександрія.

Церковно-парафіяльні школи існували в єпархії і до того. Але то були поодинокі випадки, які майже не мали продовження. Тепер було подано приклад постійної мережі шкіл з окремими приміщеннями і наставниками. Школи-одноденки, які до того ж часто існували тільки формально, назавжди відійшли в минуле.

Коли губернатор із митрополитом завершували конфіденційне листування щодо необхідності поширення освіти, останній 20 грудня 1859 р. отримав донесення про заснування перших двох шкіл у Білій Церкві [30, 103].

Світська влада, як завжди, не поспішала. Лише 17 червня 1860 р. митрополит дістав можливість офіційно вимагати від благочинних звіти про хід відкриття церковно-парафіяльних шкіл. На той час їх було вже 885 [12, 359]. Це був високий показник, і єпархія довго не поступалася першістю. Не набагато відставали і інші єпархії – Волинська, Подільська, Чернігівська. “Розквіт почався на південному сході, у внутрішній же Росії справи пішли туго” – справедливо пише С. Рункевич [11, 648]. Тоді ж у Костромській єпархії було відкрито 12 шкіл, у Саратовській – 3, у Тульській – 1, а в Сибірській їх взагалі ще не було.

Утримувалися школи коштами самих парафіян, священнослужителів і добровільних жертводавців. У 1862 р. по церквах Київської єпархії в наказовому порядку були встановлені чаші для збору грошей на утримання церковно-парафіяльних шкіл [25, 280]. Спочатку губернська влада досить прихильно ставилася до цього процесу. Губернатор навіть виклопотав у Петербурзі кошти, на які для єпархіальних шкіл було придбано 10 тисяч букварів. Ці підручники розсилалися по парафіях, де сиротам та дітям з найбільш бідних сімей роздавалися безкоштовно, а іншим – за помірну плату. Але потім ставлення змінилося. Звільнення селян від кріпацтва дало такий

могутній імпульс поширенню освіти, що губернатор зовсім втратив контроль над цим процесом. Митрополит Арсеній Москвін вже сам жертвував тисячі книг для парафій, відкрив у консисторії особливий “навчальний” стіл, який мав займатися суто церковно-парафіяльними школами; для них же було встановлено посаду ревізора, який контролював хід справ по всій єпархії.

Архієрей здійснював огляди єпархій, особисто знайомлячись із відродженням шкільництва. Услід за ним поїхав оглянути церковно-парафіяльні школи і губернатор Васильчиков, який виявив в них певні недоліки, про що і написав у Петербург. Його звіти мали вплив на рішення міністерства народної освіти відкрити свої, державні школи. Спочатку вони планувалися лише там, де не було парафіяльних навчальних закладів. Але оскільки в єпархії вже існували повіти, де не було жодної парафії без школи, то інспектор народних училищ Тулов почав силоміць перетворювати церковно-парафіяльні школи на міністерські. Це, звичайно, викликало обурення духівництва [23, 1-2].

Митрополит скаржився губернаторові на Тулова, який їздив парафіями у Радомишльському, Васильківському, Бердичівському та Київському повітах і, тиснучи на мирових посередників, які мали необмежений вплив на селян, змушував селян підписувати “добровільні” рішення про заснування міністерських шкіл там, де вже були школи при церквах [24, 13]. Ці рішення перекреслювали попередні угоди сільських громад про створення церковно-парафіяльних шкіл, які укладалися без втручання влади [18, 1]. При цьому чиновники нерідко відбирали приміщення у приходських шкіл. Губернатор у відповідь на відчайдушні протести київського архієрея писав, що чиновники “дійсно запрошували селян до надання з їх боку допомоги в заснуванні народних училищ; вони не намагались діяти наперекір сільським школам, відкритим при православних парафіях. Селяни деяких громад, що склали угоди про влаштування приміщень для народних училищ, зробили це добровільно, за власним бажанням” [23, 1-2]. І оскільки від представників влади важко було чекати іншого, то митрополит видав розпорядження про відокремлення церковно-парафіяльних шкіл від міністерських училищ. Але тепер священики, навіть разом із благочинними, вже не могли укласти

повторних договорів з селянами. Останні зустрічали пропозиції священнослужителів глухою стіною мовчання. Підставою для цього були залякування мирових посередників, які заодно не забували давати селянам щедрі обіцянки за укладення договору про заснування в селі міністерської школи. Благочинні скаржилися митрополитові на "переважаючу силу світської влади", на чиему боці були і більші матеріальні ресурси [24, 29]. Конкуренція дедалі загострювалася. Губернатор не вживав ніяких заходів, відписуючи митрополитові Арсенію, що співчуває парафіяльним школам, але не може "відмовити у такому ж співчутті і міністерським училищам" [24, 20-21].

Змагання були явно нерівними. Міністерські школи краще забезпечувалися підручниками і навчальними засобами, мали кошти для заробітної плати вчителям. Тулов з цього приводу писав, що "духовне відомство не має і не може мати ні здібних вчителів з пристойною заробітною платою, ні достатньої кількості безкоштовних книг" [24, 30]. Його взагалі дивувало, навіщо священики відкривають школи, якщо для цього є окреме міністерство. Щоправда, він не уточнював, чому це міністерство за півстоліття майже нічого не зробило для освіти селян.

Синод прийняв виклик міністерських чиновників і вирішив не поступатися. За дорученням обер-прокурора митрополитові Арсенію таємно радили "на випадок неминучого змагання світських народних училищ із церковними школами вжити особливих заходів до тих із наших шкіл, поряд з якими в одному селі будуть засновані училища міністерства народної освіти" [24, 1-2]. Заходи ці могли б, на думку Синоду, полягати у призначенні в такі школи кращих учителів, чого можна досягти, переводячи цих учителів якщо не на дияконські, то на причетницькі місця, а також у посиленні навчальних засобів безкоштовним розданням книг. До речі, подібних заходів радили вжити митрополитові й благочинні.

У цій міжвідомчій інтризі, яка тривала досить довго, Арсеній Москвін тримався мужньо і не поступився майже нічим. На запропоноване з Петербурга злиття шкіл двох відомств він погоджувався лише за тієї умови, якщо ці школи будуть і надалі називатися церковно-парафіяльними і підпорядковуватимуться духовній

владі. “Вся претензія у цій справі, – писав митрополит, – полягає в тому, щоб школи, відібрані у духівництва міністерськими чиновниками з поліцією, йому були повернені, а міністерство щоб завдало собі клопотів завести свої школи” [3; 44].

Він продовжував розвивати церковно-парафіяльну освіту. З його ініціативи було видано указ, згідно з яким священика не могли ввести до нагородних списків, якщо він не отримав від благочинного свідоцтва про успішну освітню діяльність [28; 56]. Митрополит регулярно об’їздив школи єпархії. Іноді такі перевірки були досить тривалими. Так, в 1874 р. огляд церков і шкіл тривав з 10 до 25 вересня, під час якого Арсеній побував у 118 населених пунктах восьми повітів, подолавши 661 версту [29, 236-237]. Незважаючи на стислий графік подорожі, він встигав особисто проводити іспити в деяких школах. “Київська єпархія всіх випередила швидким поширенням по ній шкіл при церквах” – визнавали інші архієреї у листах до київського митрополита [26, 1]. Ці успіхи змушені були визнати і в російській столиці. При Синоді було створено комісію із синодальних членів та чиновників міністерства народної освіти. Вона і виробила “Правила для церковно-парафіяльних шкіл”, які, знову ж таки після бюрократичної тяганини, були затверджені 13 червня 1884 р. Це відкрило новий етап у розвитку парафіяльних шкіл, на які більше не зазіхали губернські чиновники.

Звичайно, ці школи не давали селянським дітям такої освіти, як міністерські гімназії та ліцеї у містах. Губернатор, звертаючись у 1860 р. до представників вищої духовної влади, пропонував запросити священиків до “ретельної і діяльної участі в заведенні при кожному парафії православного, російського навчання, яке має бути якомога простішим і полягати лише в навчанні селян правил віри і молитов з церковнослов’янським читанням, букваря, рахунку і письма” [31, 5].

Фактично, ця чиновницька установка і була прийнята, як керівництво до дії. У надрукованій в “Київських єпархіальних відомостях” типовій програмі для шкіл єпархії пропонувалося проводити навчання шість днів на тиждень, по три уроки щодня. Два перші уроки тривали з 8 до 12 години з півгодинною перервою. Останній урок відбувався з 14 до 17 години по обіді.

Навчання велося російською мовою. Оскільки “обрусение края” було в цей час актуальним питанням (за рік до опублікування програми вийшов Валуєвський циркуляр), то в парафіяльних школах лєвова частка часу відводилася на оволодіння російською мовою. З 18 уроків на тиждень її вивчали на восьми. Причому останні уроки, триваліші за часом, були майже всі віддані на російську грамоту. По три уроки відводилося на вивчення арифметики і Закону Божого, який серед предметів церковно-парафіяльної школи міг би посідати і почесніше місце. Два уроки програма рекомендувала присвятити вивченню історії Російської імперії (в методичних порадах пропонувалися тільки столичні підручники) і церковного співу [10, 388-391].

На той час православна церква була складовою частиною “найдержавнішої держави” і це змушувало її бути провідником інтересів Російської імперії. Але все-таки саме ці школи вирвали з темряви неуттва мільйони дітей вчорашніх кріпаків. Серед священиків нерідко траплялися справжні ентузіасти своєї справи, яких заслужено шанували парафіяни. Вони намагалися оживити школу нововведеннями, корисними для селянських дітей.

Відомим на всю свою єпархію став священик з Таращанського повіту І. Шумський, який з великим завзяттям пропагував шовківництво при церковно-парафіяльних школах. Це заняття вимагало мінімум затрат і в умовах тогочасного промислового виробництва давало відчутний прибуток. Він пропонував кожному священикові єпархії посадити біля школи тутові дерева і навчити школярів доглядати їх. Досвід перейняли б і селяни. “Наш селянин не розвинений, бо не було шкіл. Тепер вони засновуються, дайте їм матеріальну підкладку і школа збагатить селянина не лише духовно, але й матеріально”, – писав І.Шумський. Він листувався з багатьма священиками, давав їм консультації, допомагав практично, а узагальнений досвід публікував у єпархіальному органі [13, 157-165].

Були у єпархії священики, що відзначилися і в інших галузях навчально-виховної роботи. Деякі з них із найвіддаленіших куточків губернії (яка межами збігалася з єпархією) проводили залізницею екскурсії до Києва. Звичайно, ці подорожі, що залишалися назавжди

у пам'яті учнів, здійснювалися насамперед з релігійно-патріотичною метою [15, 189].

Ще в 1860 р. з наказу консисторії кожен священик і благочинний епархії був зобов'язаний знайти в кожній парафії жінку чи дівчину духовного звання, яка за “вельми помірну плату або безкоштовно” навчала б сільських дівчат молитв, церковного співу і грамоти [22, 1]. Найбільше (118) охочих відгукнулося в Уманському повіті. Навчалися дівчатка і в школах, але там їх було небагато. Широко розрослися по епархії і пришкільні хори. Духовне начальство навіть стало вимагати записувати їх у клірові відомості [28, 212]. Наприкінці століття в с. Максимовичах Радомишльського повіту була відкрита школа для глухонімих дітей [14, 878], а з 80-х років у епархії діяла школа для сліпих [9, 234].

Саме в церковно-парафіяльних школах сільські діти і більшість дорослих знайомилися з деякими тогочасними новинками науки і техніки. Так, у селах Радомишльського повіту надзвичайно популярними були народні читання з використанням картинок “чарівного ліхтаря” [4, 282]. На тих читаннях, звичайно, також не обходилося без виховання вірнопідданства. Про це говорить перелік картинок, які демонструвалися селянам: 267 із них були сюжетами на біблійну тематику, близько 100 були присвячені історії церкви і аж близько 1000 – це патріотичні ілюстрації до історії Російської імперії. Після сеансу селяни під керівництвом священика співали “Боже, царя храни” [2, 371-374].

Отже, процес започаткування і подальшого розвитку церковно-парафіяльної освіти на Київщині був надзвичайно суперечливим. Прилучення учнів до християнського джерела духовності та загальнолюдських цінностей, оволодіння елементарними освітніми навичками та пізнавальною інформацією характеризували позитивний її бік. Але не можна відкидати і той факт, що парафіяльна школа використовувалася державою для русифікації населення, виховання патріотів Російської імперії та нівелювання залишків національної свідомості українців.

Врешті-решт, на місцях надзвичайно багато залежало від священика, його особистих якостей і здібностей та бажання бути авторитетним педагогом для своїх парафіян. Крім того, в епархії

існувало чимало священичих родин, які лояльність до Російської імперії поєднували з шанобливим ставленням до культури і традицій рідного народу. Саме такі представники духовництва нерідко ставали на захист українства перед натиском всезагальної уніфікації церковного життя в державі і саме їх заслужено шанували й любили учні та парафіяни.

1. Благовидов Ф. Деятельность русского духовенства в отношении к народному образованию в царствование императора Александра II. – Казань: Б.И., 1892. – 374 с.
2. Еще раз об устройстве народных чтений с теньевыми картинками волшебного фонаря // Киевские епархиальные ведомости (далі – КЕВ). – 1894. – №13. – С.371-374.
3. Загоровский А. Несколько данных и соображений по поводу писем митрополита Арсения к протоиерею П.Г. Лебединцеву // Киевская старина. – 1901. – №4. – С.42-49.
4. Известия // КЕВ. – 1894. – №10. – С.281-284.
5. Клитин И. Историческая записка о состоянии церковно-приходских школ за 1884-1889 г. // КЕВ. – №12. – С.466-474.
6. Краткий очерк церковно-приходских школ Киевской епархии // КЕВ. – 1894. – №22. – С.692-698; 1895. – №2. – С.53-60; №3. – С.109-124.
7. Лебединцев П.Г. Открытие первых школ в Киевской епархии // КЕВ. – 1864. – С.392-401.
8. Певницкий В.Ф. Воспоминания о покойном митрополите Арсении. – К.: Б.И., 1877. – 120с.
9. Правила для приема детей в училища слепых ведомства Марининского попечительства // КЕВ. – 1888. – №15-16. – С.229-234.
10. Программа для церковно-приходских школ Киевской епархии // КЕВ. – 1864. – №12. – С.388-391.
11. Рункевич С.Г. и др. Русская церковь в XIX в. // История православной церкви в XIX в. – М. 1998. – Т.2. – 826 с.
12. Школы при сельских церквях в Киевской епархии // КЕВ. – 1861. – №8. – С.232-248.
13. Шумский И. Шелководство при церковно-приходских школах // КЕВ. – 1892. – №6. – С.157-165.
14. Язловский А. Школа для глухонемых детей в с. Максимовичах Радомышльского уезда Киевской губернии // КЕВ. – 1898. – №20. – С.878-882.
15. Центральний державний історичний архів у м. Києві (Далі – ЦДІАУК). – Ф.127. – Оп.765. – Спр.258.
16. ЦДІАУК. – Ф.127. – Оп.961. – Спр.220.
17. ЦДІАУК. – Ф.127. – Оп.765. – Спр.259.
18. ЦДІАУК. – Ф.127. – Оп.997. – Спр.19.

19. ЦДІАУК. – Ф.127. – Оп.998. – Спр.2.
20. ЦДІАУК. – Ф.127. – Оп.998. – Спр.7.
21. ЦДІАУК. – Ф.127. – Оп.998. – Спр.8.
22. ЦДІАУК. – Ф.127. – Оп.998. – Спр.11.
23. ЦДІАУК. – Ф.127. – Оп.998. – Спр.31.
24. ЦДІАУК. – Ф.127. – Оп.998. – Спр.34.
25. ЦДІАУК. – Ф.182. – Оп.1. – Спр.157.
26. Інститут рукописів Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського (далі – ІРНБУВ). – Ф.13. – Оп.1. – Спр. 213.
27. ІРНБУВ. – Ф.13. – Оп.1. – Спр. 5959.
28. ІРНБУВ. – Ф.160. – Оп.1. – Спр. 2957.
29. ІРНБУВ. – Ф.160. – Оп.1. – Спр. 2958.
30. ІРНБУВ. – Ф.301. – Оп.1. – Спр. 690.
31. ЦДІАУК. – Ф.127. – Оп.998. – Спр.9.

Владимир Перерва. Открытие церковно-приходских школ в Киевской епархии (середина XIX ст.). Процесс внедрения массового школьного образования в Киевской епархии, рассматриваемый в данной статье, был весьма противоречивым. Приходская школа использовалась государством для русификации населения. Но образование все-таки начало давать крестьянам и городским жителям элементарные образовательные навыки, необходимые в ежедневной жизни. Кроме того, оно несло в себе христианские и общечеловеческие ценности.

Volodymyr Pererva. Foundation of church-parish schools in the Kyiv's eparchy. The process of opening of mass schools was used by the state for russification of population. But the education however began to give the elementary educational skills, necessary in everyday life to village and town inhabitants. Besides that, it contained the Christian and human values.